

BIJDRAGE

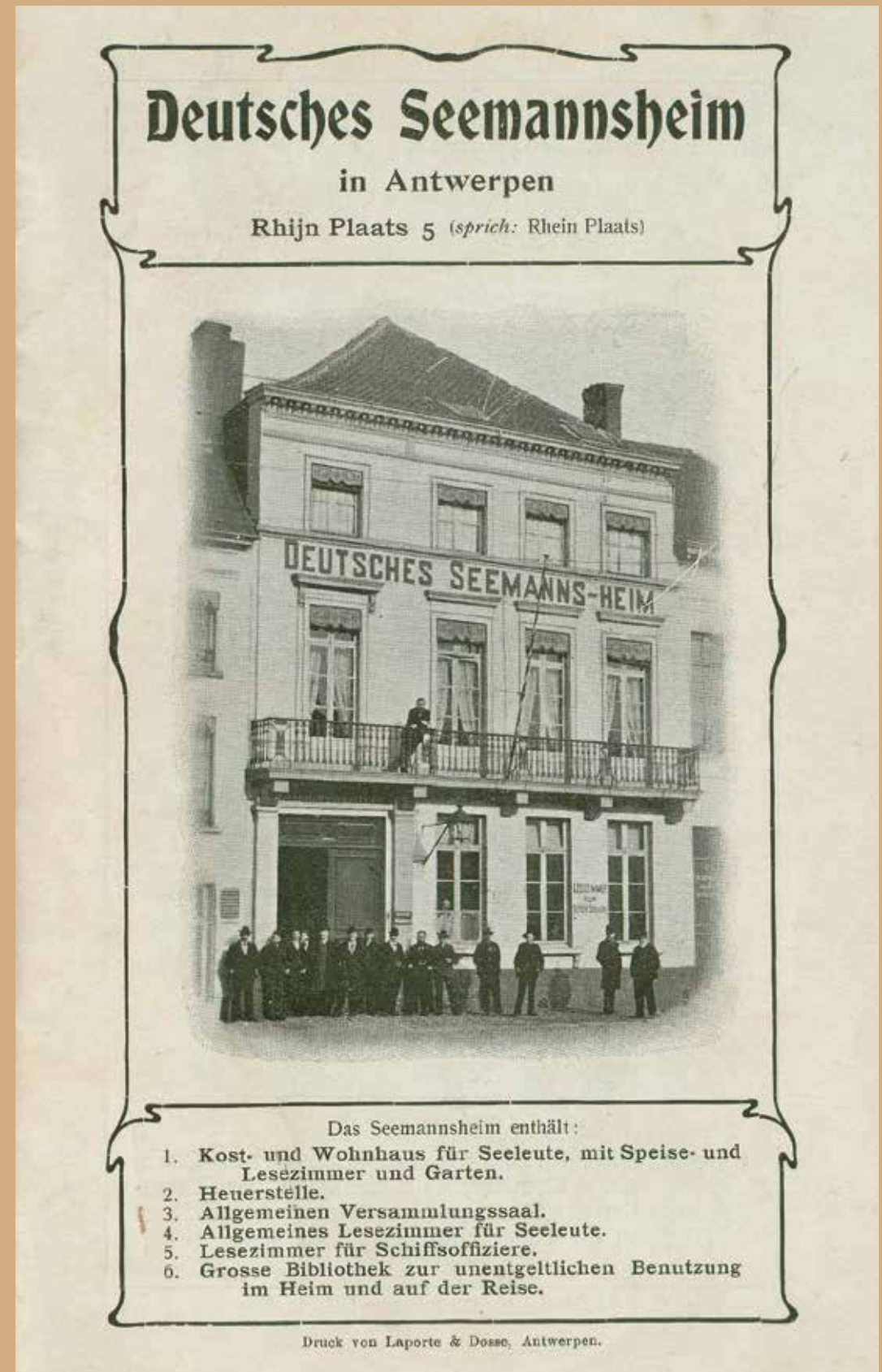
CHRISTIAAN ENGBERTS
onderzoeker, Universiteit Leiden

Een eigen huis in de haven Het Duitse Zeemanshuis in Antwerpen

In de loop van de 19e eeuw groeide Antwerpen uit tot een van de belangrijkste havens voor de handel met Duitsland. Duitse ondernemers en zeelieden waren er zeer prominent aanwezig. Al vanaf de jaren 1860 werden er vanuit de Duitse kolonie in de stad organisaties opgericht die zich speciaal op die zeelieden toespitsten. Vanaf 1882 kregen zij steeds meer diensten aangeboden, waaronder een leeskamer,

een pension, kerkdiensten en arbeidsbemiddeling. Het idee was dat zowel zeeman, geestelijke als ondernemer daarvan kon profiteren. De totstandkoming van die initiatieven, die allemaal samenkwamen in het Duitse Zeemanshuis, biedt een interessante inblik in de manier waarop kerk, kapitaal en overheid gezamenlijk een oplossing vonden op de sociale problemen van hun tijd.

Het eerste Duitse Zeemanshuis aan de Rijnplaats in Antwerpen. (Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen)

In 1904 schetste zeemanspastor Seebo enigszins ontsteld zijn bezoek aan een Duits schip in de haven van Antwerpen.

‘Ooit trof ik tijdens een van mijn scheepsbezoeken bijna de hele bemanning tijdens het middaguur al, of waarschijnlijk nog, dronken aan. Toevallig had ik een pamflet tegen de dronkenschap mee, waaruit ik voorlas, en vervolgens kwamen we tot een levendig gesprek over de schadelijkheid van het drinken. De mannen vielen mij allen bij toen ik hen zei dat de drank de tiran is die zo vele zeelui ongelukkig maakt en die hen van de levensvrede en het ware geluk berooft. Zij gingen allen tekeer tegen de drank en klaagden over hun afhankelijkheid, maar toen ik ervandoor wilde gaan klonk het: “So, Herr Pastor, nu moet u toch eerst nog even een borrel met ons drinken”.’¹

Namens het Evangelisches Hilfskomitee für Deutsche Seeleute deed zeemanspastor Seebo zo veel mogelijk Duitse schepen aan die in Antwerpen binnenkwamen. Als pastor had hij daar natuurlijk een religieuze taak te vervullen. Hij diende de liefde voor het woord van god onder de zeelieden op te wekken en aan te wakkeren. Zijn sociale taak woog echter misschien nog wel zwaarder op hem. De bemanningen moesten gewaarschuwd worden voor de gevaren die hen in het havenkwartier te wachten stonden. Daar stond, zo meende de zeemanspastor, een klein leger aan laaghartige profiteurs klaar om hen kaal te plukken. En gewilliger slachtoffers dan zeelui leken er in zijn ogen niet te bestaan. Het bovenstaande verhaal werd dan ook verteld om die zorgelijke conclusie te ondersteunen.

‘Dit is de kwaal bij zo veel van onze zeelui, ze zijn zo wil- en karakterloos dat zij geen enkele verleiding kunnen weerstaan. En daarvan wordt geprofiteerd. De hele dag komt men op de schepen verkopers tegen die grotendeels niets anders willen dan de zeeman een of andere obscure kroeg inlokken om hem daar van zijn zuurverdiende geld te ontdoen. En hoe vaak lukt dat wel niet!’²

Het alternatief op die obscure kroegen dat pastor Seebo de bemanningen te bieden had, was het Duitse Zeemanshuis dat in de stad gevestigd was. Volgens de statuten van 1889 moest dat zeemanshuis ‘aan Duitse zeelieden een thuis bieden, waarin zij tegen geringe betaling goed eten en een net onderkomen vinden, om van de verlokkingen van de grote stad beschut te blijven’. Aan de geschiedenis van dit instituut, dat vooral voor de Eerste Wereldoorlog bloeide, is tot op de dag van vandaag nauwelijks aandacht geschonken. Deels kan dat verklaard worden doordat de ervaringen van zeelieden slechts zelden hun plaats hebben gevonden in studies over de arbeidersklasse.³ Een andere verklaring is dat het wedervaren van buitenlandse zeelui meestal buiten het blikveld van regionale en nationale geschiedschrijving valt. In dit specifieke geval heeft de nasleep van de Eerste Wereldoorlog het verleden ook enigszins aan het oog onttrokken. Na die oorlog werden alle Duitse organisaties in België ontbonden. De sporen van de Duitse aanwezigheid verdwenen zo grotendeels.

Mijn persoonlijke interesse voor het Duitse Zeemanshuis in Antwerpen kwam tot stand toen ik mijn een masterproef voor het Instituut voor Geschiedenis in Leiden schreef. Het onderzoek daarvoor was mede geïnspireerd door de observatie dat hedendaagse migrantenorganisaties in Europa

vaak met scheve ogen worden aangekeken. Al snel wordt aangenomen dat ze een belemmering vormen voor de participatie van migranten in de ontvangende samenleving. Dat oordeel leek mij echter niet vanzelfsprekend; migrantenorganisaties zijn in staat een breed scala aan functies te vervullen. Ik vond het daarom interessant om me te richten op oudere migrantenorganisaties. Een onderzoek naar zowel de Duitse scholen als de Duitse zeemanshuizen in Antwerpen en Rotterdam stelde me in staat een veel genuanceerder beeld te vormen van het functioneren van migrantenorganisaties.⁴ Over de zeemanshuizen bleek echter nauwelijks achtergrondliteratuur te bestaan. Toch leerde ik ze kennen als belangwekkende organisaties. De wijze waarop ze een balans moesten vinden tussen de mogelijkheden en behoeften van zeelui, zakenlites, kerk en staat in zowel het land van vestiging als het land van herkomst, biedt een boeiende inkijk in de sociale verhoudingen in de vroege 20e eeuw. Met dit artikel hoop ik bij te dragen aan het dichten van de historiografische leemte met betrekking tot deze instellingen.

De Duitse kolonie in Antwerpen

In de late 19e en de vroege 20e eeuw maakten zowel zeelieden als de Duitse gemeenschap die in de stad woonde, een belangrijk deel uit van het Antwerpse straatbeeld. Nadat in 1796 onder Napoleontisch bestuur de bijna anderhalve eeuw durende Nederlandse blokkade van de Schelde werd opgeheven, groeide de haven snel. In de loop van de 19e eeuw maakte de combinatie van lage lonen en belastingen en de geringe regulering van handel en arbeid Antwerpen tot een ideaal verbindingspunt tussen Groot-Brittannië en de groeiende industrieën van het Ruhrgebied. In de tweede helft van de eeuw deed de haven niet onder voor andere

grote Europese havens zoals die van Hamburg, Rotterdam en Marseille. Omdat de Antwerpse haven zo belangrijk was voor de Duitse handel, mag het geen verbazing wekken dat de stad ook veel Duitse kooplieden aantrok. Terwijl 19e-eeuwse Belgische investeerders hun geld vaak in de in zwaar weer verkerende textielnijverheid staken, investeerde een groep veelal Duitse migranten in de sterk groeiende transportsector.⁵ Kort voor de Eerste Wereldoorlog woonden er dan ook meer dan 8000 mensen met de Duitse nationaliteit in Antwerpen. De gehele Duitse kolonie telde in 1910 naar schatting ongeveer 20.000 mensen op een bevolking van 300.000.⁶ Hun invloed op de lokale economie kan nauwelijks overschat worden. Zo waren in 1914 bijvoorbeeld drie van de vijftien leden van de Antwerpse kamer van koophandel van Duitse herkomst. De Duitse gemeenschap hield ook een bloeiend verenigingsleven in stand. Zo telden de twee Duitse protestantse kerken in de stad kort voor de Eerste Wereldoorlog gezamenlijk bijna 5000 leden. De Allgemeine Deutsche Schule behoorde met ruim 800 leerlingen tot de grootste Duitse scholen buiten het Duitse taalgebied. In dezelfde periode telde de Duitse turnvereniging ruim 700 leden, terwijl de Liedertafel, de Duitse zangvereniging, rond de 400 leden had.⁷

Gedurende de tweede helft van de 19e eeuw begon de Duitse handelselite zich bezig te houden met andere zaken dan godsdienst, onderwijs, sport en cultuur. Het lot van het groeiend aantal Duitse zeelui dat de haven aanded, trok hun aandacht steeds meer. Die interesse lijkt te zijn overgewaaid uit Groot-Brittannië. Vanaf de vroege 19e eeuw werden de bemanningen van handelsvloten daar door een groeiend aantal Britse protestantse kerken ontdekt als een op godsdienstig gebied verwaarloosde groep. Steeds meer predikanten voelden zich geroepen om zich specifiek

op hen te richten. Om hen te faciliteren, stelde een toenemend aantal schippers hun schepen ter beschikking van deze geestelijken. De schepen waren te herkennen aan de zogenaamde Bethelvlag: een blauwe vlag waarop in het wit een ster, een duif en het woord 'Bethel' (Hebreeuws voor 'Huis van god') stonden afgebeeld. Schepen met die vlag deden ook de Antwerpse haven aan. Vanaf het midden van de 19e eeuw werden er steeds meer vaste missiestations en zeemanskerken in Britse havensteden opgericht.⁸ Daaruit kwamen vervolgens de wereldlijke zeemanshuizen voort. Die streefden ernaar om zeelui een betaalbaar nachtelijk onderkomen te bieden. Deze initiatieven bleken vaak opvallend succesvol. Kerken waren bereid erin te investeren omdat het een veelbelovende weg bood om in contact te komen met zeelieden. Zeelui zelf hadden vanzelfsprekend vaak baat bij een betaalbaar onderkomen. Daarnaast waren

rederijen eveneens warm te maken voor die organisaties. Zij zagen er voordelen in dat hun personeel een onderkomen kon vinden in een deugdzam alternatief voor de hotelletjes in de vaak beruchte havenkwartieren.

Om ook de vele Duitse zeelieden in hun havens te kunnen bedienen, benoemden Britse missiestations en protestantse kerken Duitstalige predikanten. In steden met een grote Duitse kolonie werden de financiering van die predikanten en de organisatie van diensten al snel door de Duitse gemeenschap geregeld. Het idee van missie en zielzorg voor zeelui vond ook vruchtbare grond in Duitsland zelf. In navolging van de Britse voorbeelden richtte Johann Wichern in 1848 in Hamburg de Innere Mission op.⁹ De oprichting van een netwerk van zeemansmissies leidde onder Duitsers uiteindelijk tot de stichting van zeemanshuizen met een takenpakket waarin sociale diensten prominenter waren dan religieuze. Antwerpen maakte voor het eerst kennis met de Duitse zeemanszorg in 1850, toen de Centralausschuß der Innere Mission besloot de aanwezigheid van diaken Voßkamp als geestelijk leidsman voor Duitse zeelui in Antwerpen te financieren.¹⁰

De oprichting en vroege jaren van het Zeemanshuis

In 1863 startten Duitse handelaars in Antwerpen een eigen initiatief: het Gesellschaft der Seemannsfreunde. In samenwerking met Voßkamp streefde die organisatie naar de oprichting van een zeemanshuis waarin plaats was voor alle zeelieden, ongeacht hun nationaliteit of geloof. Uit een rondschrijven waarin om financiële ondersteuning werd gevraagd, blijkt dat het Gesellschaft verwachtte dat een dergelijke faciliteit zowel de zeelui als de reders en kooplieden ten goede zou komen. De bedoeling was dat het zeemanshuis in zowel religieuze als sociale behoeften voorzorg.¹¹ Net als veel initiatieven die op zeelui gericht waren, had die dubbele functie haar oorsprong in Groot-Brittannië. Het eerste *sailors' home* van dit type opende de deuren in Londen in 1835. Soortgelijke instituten verschenen vervolgens al snel in andere Britse en Amerikaanse havensteden. Het huis dat in 1842 in New York werd geopend, behoorde tot de meest ambitieuze initiatieven: het bevatte niet alleen een eetzaal en slaapkamers, maar ook een maritiem museum en zelfs een bowlingbaan.¹² Het rondschrijven van 1863 verwees naar

het succes van dit zeemanshuis om het pleidooi voor een Antwerps huis kracht bij te zetten. Ondanks steun van onder meer de Duitse consul en de Pruisische en Hannoverse overheden, bleek het plan echter te hoog gegrepen. Wel werd er in datzelfde jaar een leeskamer ingericht, die voornamelijk door Duitse zeelui bezocht werd. Voßkamp verliet Antwerpen echter in 1870. Zonder zijn harde werk bleek het niet mogelijk de leeskamer in stand te houden. Zeven jaar na zijn vertrek sloot die definitief haar deuren. Daarmee verdween de enige specifiek op Duitse zeelieden gerichte voorziening uit het Antwerpse havengebied.¹³ Het duurde enkele jaren voor er nieuwe initiatieven volgden.

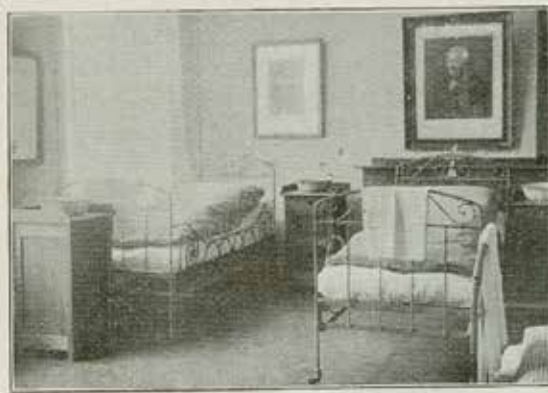
In oktober 1882 werd, mede dankzij pastor Meyer van de Christuskirche, een van de twee Duitse protestantse gemeenschappen in Antwerpen, de Verein zum Schutz Deutscher Seeleute und Auswanderer opgericht ter vervanging van het intussen niet meer actieve Gesellschaft der Seemannsfreunde. Al in februari 1883 werd er een nieuwe leeskamer geopend. Onder

De eet- en zitkamer en de tuin van het eerste Duitse Zeemanshuis. (Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen)

1. Kost- u. Wohnhaus.

Hauseltern: Br. Lillpopp u. Frau.

Logis für Seeleute, gute deutsche Küche, schöne geräumige Gast- u. Schlafzimmer, gute Betten.

Im Sommer sind die Unterhaltungsabende im Garten bei Lampionbeleuchtung.

2. Heuerstelle.

Kapitän von der Heyden.

Büreaustunden:
9-12 Uhr vormittags
5-7 Uhr abends.

Sämtliche grosse und auch kleinere deutsche Reedereien haben sich dem Heuerbureau angeschlossen und decken von hier aus ihren Bedarf an Leuten. Im Jahre 1902 wurden fast 1000 Stellen besetzt.

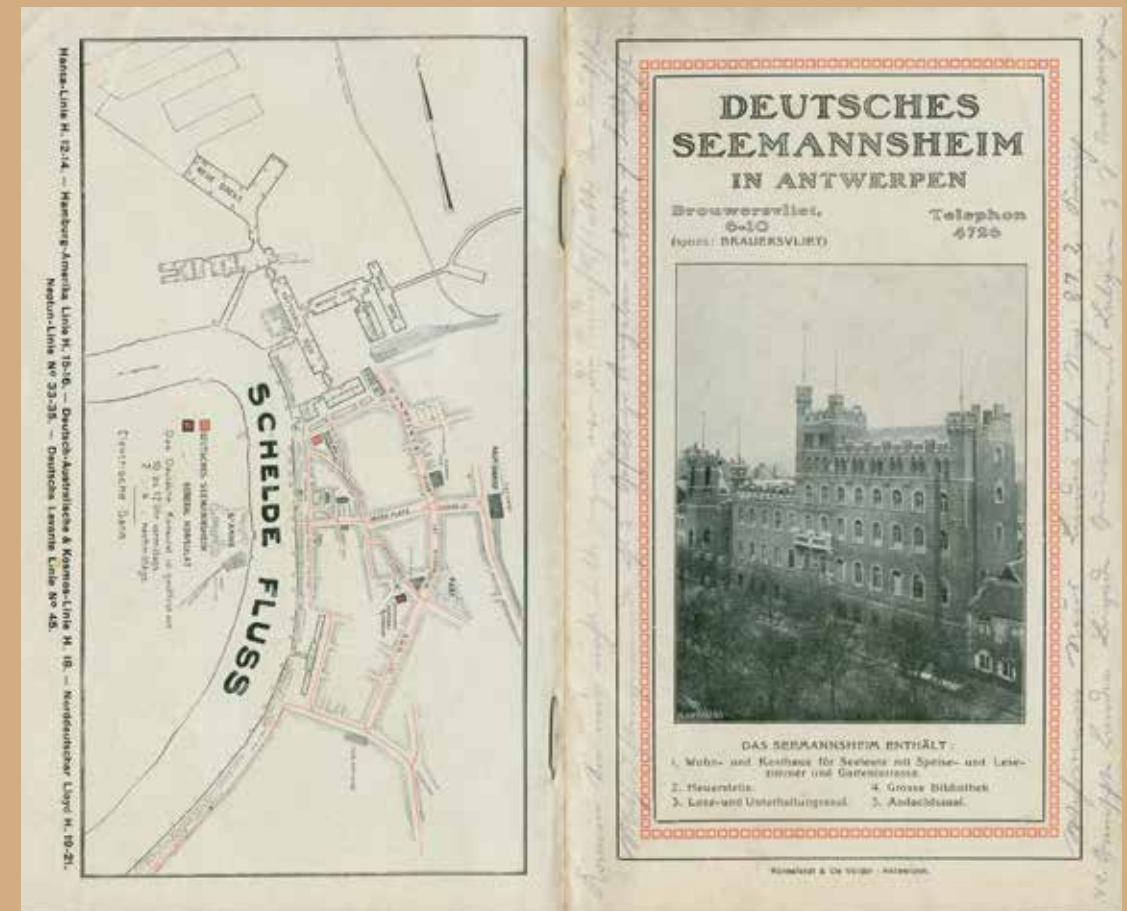
Der Seemann bezahlt nur eine mässige, feste Gebühr, erfährt keine Abzüge u. zahlt keine Trinkgelder.

Duitse zeelieden was er veel belangstelling voor dat initiatief; het vijfde jaarverslag van de Verein becijfert dat de leeskamer in de eerste jaren van haar bestaan maar liefst 29.090 keer bezocht werd. Er werden ruim 1400 boeken uitgeleend aan zeelieden. Die kwamen echter niet enkel om te lezen. In dezelfde periode werden er vanuit de leeskamer meer dan 2300 brieven geschreven. Er werd ook een bedrag van meer dan 14.000 frank toevertrouwd aan de beheerders. En tot grote vreugde van het bestuur van de Verein bleek dat alles gepaard te gaan met een minimaal alcoholgebruik. Trots wordt er vermeld dat er 'in de laatste vijf jaar bij ons geen druppel bier of andere drank gedronken is, behalve dan met kerst en de verjaardag van de *Kaiser*, waarbij het ons vreugde heeft gegeven om voor de mannen ook met een lichamelijke verfrissing het gevoel van vreugde te vergroten'. Zoals haar naam al aangeeft, was de doelgroep van de Verein in die vroege jaren niet beperkt tot zeelui; ze streefde ernaar ook migranten te ondersteunen. Juist in de jaren 1880 groeide het aantal migranten dat vanuit Antwerpen naar Amerika vertrok sterk: tussen 1881 en 1885 was dat meer dan drie keer zo hoog als in de vijf jaar daarvoor.¹⁴ Zij werden voornamelijk geholpen met aanbevelingsbrieven, die hen op hun eindbestemming aan ondersteuning konden helpen van leden van de daar gevestigde Duitse gemeenschap. Tussen 1882 en 1887 werden er niet minder dan 20.000 van dergelijke brieven geschreven.¹⁵

Na die eerste successen was de tijd rijp om de sinds 1863 gekoesterde wens in vervulling te brengen: een zeemanshuis. Deze keer zette een groot deel van de Duitse gemeenschap echter niet in op een multinationaal initiatief, maar op een volledig Duits huis dat ernaar streefde om de zeelui een slaapplek en een betaalbare, voedzame maaltijd aan te bieden. Het huis

werd in 1890 geopend en was gevestigd vlakbij het Willemdok, aan de Rhijnplaats 5, waar vandaag de Italiëlei en de Ankerrii elkaar kruisen. Gedurende de eerste jaren van zijn bestaan was het onzeker of het Duitse Zeemanshuis ook daadwerkelijk levensvatbaar was. Zo kreeg het bijvoorbeeld stevige concurrentie van het internationale Zeemanshuis d'Anvers, dat een jaar later zijn deuren opende. Ook bij de stichting van deze internationaal georiënteerde instelling was een invloedrijk deel van de Duitse gemeenschap van de stad betrokken. Het pand waarin ze gehuisvest werd, was bijvoorbeeld gefinancierd door de familie van de in 1887 overleden Duitse handelaar Felix Grisar. Zijn zoon Ernest Grisar werd in ruil daarvoor erevoorzitter van de organisatie. Tot de sponsors van dit internationale huis behoorden verder enkele prominente vertegenwoordigers van de Duitse zakelijke gemeenschap, zoals de firma Bunge & Co., Albert de Bary en Johann Daniel Fuhrmann.¹⁶ Het huis telde in de vroege jaren 1890 niet minder dan tachtig bedden. In dezelfde periode had het Duitse Zeemanshuis er slechts zeventien.¹⁷

Ondanks de zware concurrentie was het Duitse Zeemanshuis in staat om zich verder te ontwikkelen. Dat kwam deels door de steun die het ontving van de Duitse gemeenschap in Antwerpen en van de Duitse overheid. Minstens zo belangrijk was de enorme groei van het aantal Duitse zeelui dat Antwerpen aandeed. Terugkijkend op een geschiedenis van vijftig jaar merkt de Verein in haar jaarverslag van 1907 op dat dat aantal in een kwarteeuw sterk gestegen was. In 1873 deden ongeveer 3000 Duitse zeelui Antwerpen aan. Ongeveer 800 van hen monsterden in Antwerpen aan en af, en vormden daarom de primaire doelgroep van het zeemanspension. In 1907 passeerden er 70.000 Duitse matrozen van wie er ongeveer 6000 van schip wisselden. Met

Het nieuwe Duitse Zeemanshuis aan de Brouwersvliet in Antwerpen. (Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen)

een dergelijke groei was het voor het Duitse Zeemanshuis mogelijk een eigen clientèle op te bouwen. De klandizie was in 1891 nog beperkt: 185 gasten verbleven in totaal ruim 1800 nachten in het zeemanshuis. In 1900 was dat opgelopen tot 295 gasten die er bijna 3200 nachten doorbrachten. De grootste stijging vond plaats in het eerste decennium van de 20e eeuw. In 1910 bracht een totaal van bijna 1500 zeelui ruim 10.000 nachten door in het Duitse Zeemanshuis.¹⁸ Zij vormden ongeveer een kwart van het totale aantal Duitse zeelui dat dat jaar in Antwerpen afmeerde.

De noodzakelijke verhuizing

Het zal niet verbazen dat met de sterke groei van het Zeemanshuis de roep om een nieuwe behuizing steeds sterker werd. In 1904 klaagde Seebo: 'Het is jammer dat de ruimte zo beperkt is en we de zeelui niet meer kunnen bieden.'¹⁹ Julius Rautenstrauch gaf in 1908 de uiteindelijke aanzet tot verhuizing. Rautenstrauch was van Keulse afkomst en handelde in wol en huiden. In 1864 was hij naar Antwerpen gekomen. Daar had hij als succesvol zakenman de Belgische nationaliteit verworven. In een persoonlijk

gesprek deed hij de heer Pritsch, de Duitse consul in Antwerpen, een aantrekkelijk voorstel. Hij was bereid een bedrag van 50.000 frank te investeren in een nieuw zeemanshuis op voorwaarde dat de Duitse staat erin toestemde de eigenaar ervan te zijn.²⁰ Hij had twee redenen om de staat die rol te willen zien spelen. In de eerste plaats wilde hij daarmee verzekeren dat het huis toegankelijk was voor aanhangers van alle religies. Een organisatie op nationale basis leek hem het meest logische alternatief voor een initiatief dat aan een specifieke kerk verbonden was. De tweede reden was praktischer en mogelijk ook doorslaggevend. De Verein was formeel een Duitse organisatie en bezat dus binnen het Belgisch recht geen rechtspersoonlijkheid. De Duitse staat had die daarentegen wel. Een rechtspersoonlijkheid hebben, was een vereiste om vastgoed in België te kunnen bezitten. Natuurlijk was het mogelijk om een individuele rechtspersoon, bijvoorbeeld de voorzitter

van de Verein, als eigenaar van het nieuwe pand aan te wijzen. De kosten die konden komen kijken bij een mogelijk regelmatige verandering van eigenaar zouden echter zeer hoog uitvallen. Een constructie waarbij de Duitse staat formeel eigenaar was, leek dus de meest praktische en goedkope optie.

De Duitse overheid stond echter niet te springen om vastgoed in het buitenland te verwerven. Een memorandum van het Reichsamt des Innern, het ministerie van Binnenlandse Zaken in het Duitse Keizerrijk, stelde dat het voorstel van Rautenstrauch om 'overwegingen van politieke aard' afgewezen moest worden. Er werd wel gewezen op een mogelijk alternatief, dat ook al door consul Pritsch in een vroege brief aangedragen was. Rond dezelfde tijd had de Deutsche Schulverein in Brussel met hetzelfde probleem te kampen gekregen. Zij had echter een akkoord weten te bereiken met het Brusselse filiaal van de Deutsche Bank, die wel de nodige rechts-

persoonlijkheid bezat.²¹ Een dergelijke optie kon ook voor het Antwerpse zeemanshuis overwogen worden. Toen bleek dat ook Rautenstrauch uren had naar een dergelijke constructie, namen zowel de autoriteiten in Duitsland als de consul in Antwerpen contact op met vertegenwoordigers van de Deutsche Bank. Die bleek bereid nogmaals zo'n rol te spelen.²² Nu de plannen zover gevorderd waren, bleek Rautenstrauch vrijgevigter dan hij eerder had beloofd. Hij zegde een totaalbedrag van 250.000 frank toe. Voor 225.000 frank werd er een perceel aangeschaft aan de Brouwersvliet. De overige 25.000 frank vormden de eerste inleg voor het bouwfonds.²³ Overige bijdragen daaraan kwamen van de Duitse rijksregering, Duitse lokale overheden, de firma Friedrich Krupp in Essen, de Verein zur Errichtung von Heimstätten für Deut-

sche Seeleute in Stuttgart en een groot aantal sponsors uit de Duits-Antwerpse zakelijke elite. Het dagelijks bestuur werd waargenomen door een speciaal voor dat doel opgerichte stichting. De leden daarvan werden gekozen uit de aanzienlijkste leden van de Duitse kolonie in Antwerpen, de Duitse consul daar werd voorzitter. Op 5 augustus 1909 werd het nieuwe pand op Brouwersvliet 6-10 geopend.²⁴

Het takenpakket

Vanaf 1890, toen het eerste eigen huis opende en er nieuwe statuten aangenomen waren, veranderde het Zeemanshuis gestaag. De ondersteuning van Duitse migranten die eerder nog in de statuten vermeld werd, was niet langer een doel. Dat weerspiegelde zich ook in de naam van de organisatie: de Verein zum Schutz Deutscher Seeleute und Auswanderer ging vanaf toen verder als Verein für Deutsche Seeleute in Antwerpen.

Een slaapkamer in het nieuwe Zeemanshuis. (Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen)

De leeszaal met biljarttafel en de eetzaal van het nieuwe Zeemanshuis. (Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen)

GROSSES Gast- und Lesezimmer mit Restaurationsbetrieb. Zeitungen und Zeitschriften, Billard und Spiele. Schöne grosse Gartenterrasse nebst 24 m. langer Kegelbahn.

Lesesaal mit Billard

SCHÖNE geräumige Einzelzimmer, gute Betten, grosse Gastrimmer, gute deutsche Küche.
Logierpreis 3.— Pst.
Bei Vorauszahlung Rückzahlung des überschüssigen Betrages.

De *Heuerstelle* in het nieuwe Zeemanshuis. (Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen)

Tegelijkertijd nam de vereniging een groter aantal activiteiten ten bate van zeelui op zich. Slaapplaatsen aanbieden, wat hierboven al genoemd is, springt daarbij natuurlijk het meest in het oog. Een andere ingrijpende vernieuwing was de oprichting van een eigen arbeidsbureau ruim tien jaar later. Dat werd niet enkel gedaan om werkloze zeelui van dienst te kunnen zijn. Het initiatief kwam meer voort uit de behoeften van de reders dan vanuit enige nadrukkelijke wens van het scheepspersoneel. Het was in de vroege 20e eeuw namelijk niet ongebruikelijk dat bemanningsleden deserteerden. Rederijen zagen dat vanzelfsprekend als een groot probleem. Schepen die in Amerika aanlegden, verloren zo vaak wel een tiende van hun bemanning. Soms verliet zelfs tot zestien procent van het aangenomen personeel onaangekondigd het schip. Een baan in de grote vaart was voor velen een manier om een anders onbetaalbare migratie te bekostigen.²⁵ Die omstandigheden wogen voor

Duitse reders in Antwerpen zeer zwaar, omdat juist zij een grote rol speelden in de handel op met name Zuid-Amerika. Het was dan ook in samenwerking met die rederijen dat het Zeemanshuis op 1 oktober 1901 een *Heuerstelle* of arbeidsbureau oprichtte. Naast de in Antwerpen gevestigde rederij van Bary & Co., stonden verschillende rederijen uit Hamburg en Bremen garant voor de organisatie ervan.²⁶ Om het risico op desertie te beperken, kon de *Heuerstelle* gebruikmaken van het scheepsboekje dat alle zeelui moesten hebben. Daaruit viel hun gehele staat van dienst op te maken. Werkzoekenden van wie het scheepsboekje een eerdere desertie deed vermoeden, werden geweigerd of geplaatst op schepen met een bestemming die niet tot een nieuwe desertie uitnodigde. Om zo veel mogelijk klandizie te werven, werden Duitse schepen die in de Antwerpse haven binnenliepen door het arbeidsbureau actief benaderd. Iedere dag liepen vanaf de vroege ochtend vertegenwoordigers van de

De gebedsruimte in het nieuwe Zeemanshuis. (Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen)

Heuerstelle de dokken en kades af om hun diensten bij de verspreid liggende Duitse schepen aan te bieden. Het succes van die actieve werving blijkt onder meer uit het feit dat de *Heuerstelle* geen externe financiering nodig had. Het bureau kwam rond met de honoraria die het de reders aanrekende. Een andere aanwijzing voor het succes is dat het aantal rederijen dat van de diensten gebruikmaakte tussen 1903 en 1911 steeg van 22 naar 52. Het aantal zeelui dat op die manier aan een arbeidsplek werd geholpen, groeide van een kleine 900 in 1902 tot bijna 2000 in het topjaar 1907.²⁷

Nog een belangrijke uitbreiding van het takenpakket betrof de pastorale zorg. De Verein was opgericht als een seculiere organisatie. In de jaren dat de Duitse kerken ook buiten Duitsland tot bloei kwamen, trokken die zich echter steeds meer het lot aan van Duitse zeelieden die over de hele wereld verspreid waren. In 1886 werd in Hannover een Luthers comité voor *Innere Mission*

5. GOTTESDIENST.
FUR evang. Seeleute wird an jedem Sonntag Abend um 7^{1/2} Uhr im ANDACHTSSAAL des deutschen Seemannsheims ein kurzer Gottesdienst, an jedem Mittwoch Abend 7^{1/2} Uhr eine kurze Abendandacht abgehalten. Austeilung des heiligen Abendmahls nach vorheriger Anmeldung.
 Seemannspastor: Friedrich Gess.
 Römisch-katholischer Gottesdienst findet Sonntags Vormittags 10 Uhr in der Avenue des Arts, 91 statt.

opgericht dat speciaal op zeelieden gericht was. De protestantse kerk volgde in 1895 met de oprichting van een eigen comité in Berlijn.²⁸ De financiering van zeemanspastoraten in buitenlandse havens behoorde tot de kernactiviteiten van die organisaties. Daarvoor werkten ze vaak samen met al bestaande organisaties. Mede door een financiële bijdrage van het Berlijnse comité was het vanaf 1902 mogelijk om een voltijds zeemanspastor vanuit het Zeemanshuis te laten werken.²⁹ Die zeemanspastor was in dienst van het in 1902 opgerichte Evangelisches Hilfskomitee für Deutsche Seeleute. Die organisatie was formeel onafhankelijk van de Verein für Deutsche Seeleute in Antwerpen, maar was wel gesticht door leden van de Verein en was gehuisvest in het Zeemanshuis. Het comité nam ook taken van de Verein over, zo zorgde het onder meer voor lectuur in de leesruimte. Net als de vertegenwoordigers van de *Heuerstelle* bezocht de zeemanspastor zo veel mogelijk

AN jedem Mittwoch Abend von 8/10 Uhr findet ein UNTERHALTUNGSABEND häufig mit Lichtbildvorträgen und Behandlung wissenschaftlicher u. technischer Fragen statt. Musikvorträge, Deklamationen ernstes und heiteres Inhalts, auch von Seiten der Seeleute. Thee, Tabak und Pfeifen frei. Bier 20 ctms. Limonade 10 ctms. Nach dem Unterhaltungsabend werden Zeitungen gratis mit auf die Reise gegeben. Auch Sonntag Abend von 8 1/2 Uhr an findet im Lesesaal gemütliches Besammensein statt.

Een *Unterhaltungsabend* in het nieuwe Zeemanshuis. (Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen)

binnenlopende Duitse schepen. Gewapend met stichtelijke brochures en door Duitse collega's geredigeerde tijdschriften probeerde hij de zeelui warm te maken voor het woord van god. In 1906 haalde pastor Pilgram met enige grootspraak montere herinneringen op aan zijn fysiek blijkbaar veeleisende omzwervingen in de Antwerpse dokken:

'Het zeemanspastoraat is een waarlijk gezonde positie! Op de lange wegen, de eeuwige trappen, de touwladders en andere ladders, de losse planken, hier over tonnen klauterend, daar over balken heen springend, hier aan touwen naar beneden glijdend, daar weer met een dappere sprong van dek naar dek zwaaiend, komt men met alle ledematen in beweging en alle theologische en filosofische mijmeringen gaan voorbij.'³⁰

In aanvulling op die tochten organiseerde hij op zondag in het Zeemanshuis protestantse kerkdiensten. Katholieken konden voor Duitstalige diensten uitwijken naar de jezuïetenkerk. In de brochure die het Zeemanshuis uitbracht, werd verwezen naar haar pand aan de Avenue des Arts, de huidige Frankrijklei. Daarnaast verzorgde de zeemanspastor iedere woensdag de zogenaamde *Unterhaltungs- und Teeabende*. Op deze avonden, bedoeld voor alle Duitse zeelieden, vonden onder meer voordrachten, diavoorstellingen, concerten en samenzang plaats. Er werden zeer verschillende onderwerpen behandeld. In 1911 waren er bijvoorbeeld lezingen over de uitbarsting van de Vesuvius in 1906, het ontstaan van ijsbergen, de mogelijke locatie van het mythische Atlantis, het Duitse zeemansjargon en de Italiaans-Turkse oorlog. Ook de sociale taak van het Zeemanshuis werd bij dergelijke voordrachten niet vergeten. In 1911

was er een diavoorstelling over de gevolgen van alcohol, die – als we zeemanspastor Friedrich Gess mogen geloven – leidde tot een spontaan gezamenlijk bravo van de toehoorders.³¹ Met Kerstmis, Pasen en de verjaardag van de Duitse keizer werden er grotere en feestelijker bijeenkomsten georganiseerd. Daarnaast bracht de zeemanspastor bezoeken aan Duitse zeelieden in de Antwerpse ziekenhuizen. Uit de kostenpost 'fruit voor zieken in het hospitaal' in de jaarverslagen van het Hilfskomitee blijkt dat hij daarbij soms zelfs een gezond cadeau meebracht. Het was ook de taak van de pastor om de begrafenissen van overleden Duitse zeelieden te organiseren. In het jaarverslag van 1908 vermeldde Pilgram er maar liefst vijf. Daarbovenop spraken zeer verschillende mensen hem aan voor uiteenlopende hand-en-spandiensten. Zo geeft pastor Gess in 1912 een voorbeeld waaruit de afwisseling van zijn werk moet blijken:

'[...] twee negers vroegen ons in een half Duits, half Engels koeterwaals om duplicaten van hun papieren, die in de loop van de tijd in vettige, viezige vodjes veranderd waren, en vertrokken vervolgens na inwilliging van hun wens stralend van geluk met een herhaald "Danke! Sir!". En zo vergaat het ons hier dagelijks [...]. Het is waarlijk zeer afwisselend werk, dat ons steeds weer dwingt om onze gedachten op iets nieuws, onverwachts en bijzonder te richten.'³²

Het einde van het Zeemanshuis

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bezegelde het lot van de Duitse gemeenschap van Antwerpen. De Duitse inval in België leidde in verschillende steden tot onlusten. Woedende massa's verzamelden

zich voor Duitse bedrijven, verenigingsgebouwen en woonhuizen. Ook in Antwerpen vonden ernstige ongeregelheden plaats. Een van de eerste doelwitten van de boze burgers was het kroonjuweel van de Duitse gemeenschap: de Allgemeine Deutsche Schule. In zijn terugblik op het schooljaar 1914-1915 beschrijft directeur Gaster de penibele situatie van de vierde augustus.

'[M]et bakstenen van nabije nieuwbouw werden de ramen van het gebouw ingegooid. [...] De conciërge moest met zijn familie met gevaar voor eigen leven over de muren van het aangrenzend perceel vluchten. [...] De borstbeelden van onze leiders, staatsmannen en dichters, die onze feestzaal opsierden, werden vermorzeld [...].'³³

Dergelijke getuigenissen zijn over het Zeemanshuis niet bewaard gebleven. Het is echter bekend dat het al spoedig na het uitbreken van de oorlog belaagd werd. Ook daar ging dat met zo'n hevigheid gepaard dat het personeel en de zeelieden gedwongen waren het pand te ontvluchten. In de latere oorlogsjaren was er onder de Duitse bezetting geen enkele noodzaak om de oude werkzaamheden weer op te nemen. De geallieerde blokkade van het Duitse scheepsverkeer maakte zeemanshuizen in Antwerpen volledig overbodig. Vanaf half augustus 1914 deed het pand aan de Brouwersvliet dienst als hulppost van het Rode Kruis.³⁴

Na de oorlog werden alle Duitse bezittingen in België onder sekwestre geplaatst. De Verein für Deutsche Seeleute en het filiaal van de Deutsche Bank in Brussel, dat nog steeds eigenaar van het pand was, ontkwamen daar niet aan. De Belgische staat kreeg een bedrag van ongeveer 10.000 frank uit het bezit van de Verein. Dat bestond uit

waardepapieren en valuta in een kistje in beheer van de secretaris van de Verein, bezittingen in de kluisen van de Banque d'Anvers en de opbrengst van de verkoop van het overgebleven meubilair.³⁵ Verder werd het pand voor een bedrag van 535.000 frank toegekend aan de Stad Antwerpen, die er administratieve en technische diensten van de havenautoriteiten in onderbracht.³⁶ Het duurde tot de tweede helft van de jaren 1920 voordat er weer nieuwe Duitse voorzieningen in de Antwerpse haven opdoken. De eerste die terugkwam, was de *Heuerstelle* in 1926. Een jaar later volgden de aanstelling van een zeemanspastor en de opening van twee Duitse leeskamers, die wel om tien uur 's avonds hun deuren moesten sluiten. In 1928 opende op een nieuwe locatie opnieuw een Duits zeemanshuis. Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog maakte een einde aan de werking van dat huis. Na de inval van 10 mei 1940 werden veel Duitsers vanuit België naar Zuid-Frankrijk gedeporteerd. Toen de zeemansdiaken Grahn, die vanuit het huis werkte, begin juli 1940 terugkeerde naar de stad, vond hij het pand volledig intact. Omdat het ondertussen echter geen taken meer vervulde, werd het nog datzelfde jaar gesloten. Na de oorlog werd er geen zeemanshuis meer opgericht dat zich specifiek op Duitse zeevaarders richtte.³⁷

Slot

Het is niet verbazingwekkend dat er na de Tweede Wereldoorlog geen nieuw Duits zeemanshuis in Antwerpen werd geopend. Zoiets hoorde niet langer thuis in de tweede helft van de 20e eeuw. Toegenomen welvaart en een uitgebouwde verzorgingsstaat verkleinden zowel het risico op desertie als de behoefte aan zeer goedkope logies en bescherming tegen de gevaren die lonkten in de achterstraten van de 'grote, boze stad'. Om sommige gevaren maakte men zich ook

minder zorgen dan vroeger. De strijd tegen drankzucht werd na de oorlog bijvoorbeeld nooit meer zo belangrijk als ervoor. Verder maakte de verbeterde dienstverlening van internationale banken de financiële diensten van het Zeemanshuis overbodig. De steeds fijnmaziger georganiseerde postdiensten en het langzaam populairder worden van telefonie, zorgden ervoor dat het huis ook niet langer nodig was als postknooppunt. Daarbovenop kwam natuurlijk nog dat het na de verloren oorlog van slechte smaak zou getuigen om onmiddellijk opnieuw een huis te openen, georganiseerd op Duitse nationale grondslag. Duitse zeelui hadden uiteraard nog steeds slaappleaats nodig, maar daarvoor deed het internationale Zeemanshuis prima dienst. Kortom, nadat het Duitse Zeemanshuis in Antwerpen van het einde van de 19e eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog een breed scala aan functies had vervuld, was het na de oorlog nauwelijks meer dan een historische curiositeit. Die biedt ons vandaag echter nog steeds een boeiende inkijk in de lotgevallen van zakenelites, zeelui en kerken in het recente verleden.

Met dank aan Dick Wursten.

- 1 Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen, F1, *Evangelisches Hilfskomitee für Deutsche Seeleute in Antwerpen: 2. Jahresbericht*, 1904. Dit citaat is een vertaling uit het Duits.
- 2 Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen, F1, *Evangelisches Hilfskomitee für Deutsche Seeleute in Antwerpen: 2. Jahresbericht*, 1904. Dit citaat is een vertaling uit het Duits.
- 3 Een recente uitzondering daarop is: Donald WEBER, *Leven en werken in de Belgische transportindustrie, 1913-2013*, Gent/Antwerpen: Amsab-ISG/Tijdsbeeld & Pièce Montée/Belgische Transportarbeidersbond, 2013.

- 4 Christiaan ENGBERTS, *Their Own Men. German Associative Life in Early Twentieth Century Antwerp and Rotterdam*, Universiteit Leiden, masterproef, 2012. De volledige scriptie is hier te vinden: <http://hdl.handle.net/1887/19477>, laatst geraadpleegd op 29/01/2014.
- 5 Anne WINTER, *Migrants and Urban Change; Newcomers to Antwerp, 1760-1860*, Londen: Pickering and Chatto, 2009, pp. 125-128.
- 6 Antoon VRINTS, De 'Klippen des Nationalismus'. De Eerste Wereldoorlog en de ondergang van de Duitse kolonie in Antwerpen. In: *Bijdragen tot de Eigen-tijdse Geschiedenis*, (2002)10, p. 8.
- 7 Greta DEVOS & Hilde GREEFS, The German Presence in Antwerp in the Nineteenth Century. In: *IMIS-Beiträge*, 14(2000), pp. 108-109, 125-127.
- 8 Roald KVERNDAL, *The Way of the Sea. The Changing Shape of Mission in the Seafaring World*, Pasadena (CA): William Carey Library, 2008, pp. 20-40.
- 9 Reinhard FREESE, *Geschichte der deutschen Seemannsmission*, Bielefeld: Luther-Verlag, 1991, pp. 9-14.
- 10 Reinhard FREESE, *Geschichte [...]*, p. 10.
- 11 Bundesarchiv Berlin, R901, 8889, Rondschrift van ten bate van de oprichting van een Antwerps internationaal zeemanshuis, mei 1863.
- 12 Roald KVERNDAL, *The Way of the Sea [...]*, pp. 33-52.
- 13 Wilhelm THUN, *Werden und Wachsen der Deutschen Evangelischen Seemannsmission*, Bremen/Hamburg-Altona: Selbstverlag der Deutschen Seemannsmission, 1959, p. 107.
- 14 Torsten FEYS, *The Battle for the Migrants. The Introduction of Steamshipping on the North Atlantic and its Impact on the European Exodus*, St. John's (NF): International Maritime Economic History Association, 2013, p. 53.
- 15 Bundesarchiv Berlin, R901, 8889, *Verein zum Schutz deutscher Seeleute und Auswanderer, v Jahresbericht*, 1886-1887. Het bovenstaande citaat is een vertaling uit het Duits.
- 16 Bundesarchiv Berlin, R901, 8890, *Zeemanshuis d'Anvers sous le patronage de S.M. le Roi, Quatrième Rapport*, 1894-1895.
- 17 Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen, F1, *Verein für deutsche Seeleute in Antwerpen: Jubiläumsbericht aus Anlass des 25 jährigen Bestehens, 1882-1907*.
- 18 Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen, F1, *Verein für deutsche Seeleute in Antwerpen: Bericht für das Jahr 1911*.
- 19 Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen, F1, *Evangelisches Hilfskomitee für Deutsche Seeleute in Antwerpen: 2. Jahresbericht*, 1904.
- 20 Bundesarchiv Berlin, R901, 5147, Brief van consul Pritsch aan rijkskanselier von Bülow, 18/04/1908.
- 21 Bundesarchiv Berlin, R901, 17718, Notitie van het Reichsamt des Innern, 16/09/1908; Nathan VANWILDEMEERSCH, *Van 'Unserm lieben König' tot 'Deutschland über Alles'. Duitse scholen in België, 1890-1920*, UGent, masterproef, 2010, p. 26.
- 22 Bundesarchiv Berlin, R901, 5147, Brief van de Deutsche Bank aan rijkskanselier von Bülow, 27/05/1908.
- 23 Bundesarchiv Berlin, R901, 5147, Brief van Julius Rautenstrauch aan consul Pritsch, 02/07/1908.
- 24 Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen, F1, *Verein für Deutsche Seeleute in Antwerpen: Bericht für das Jahr 1910*.
- 25 David Brandon DENNIS, Seduction on the Waterfront. German Merchant Sailors, Masculinity and the 'Brücke zu Heimat' in New York and Buenos Aires, 1884-1914. In: *German History*, 29(2011)2, p. 184.
- 26 Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen, F1, *Verein für Deutsche Seeleute in Antwerpen: xi. Bericht für das Jahr 1902*.
- 27 Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen, F1, *Verein für deutsche Seeleute in Antwerpen: Bericht für das Jahr 1911*.
- 28 Reinhard FREESE, *Geschichte [...]*, pp. 22, 32.
- 29 Wilhelm THUN, *Werden und Wachsen [...]*, pp. 108-109.
- 30 Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen, F1, *Evangelisches Hilfskomitee für Deutsche Seeleute in Antwerpen: 2. Jahresbericht für das Jahr 1906*. Dit citaat is een vertaling uit het Duits.
- 31 Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen, F1, *Verein für deutsche Seeleute in Antwerpen: Bericht für das Jahr 1911*.
- 32 Oud-Archief van de Protestantse Kerk van Antwerpen, F1, *10. Jahresbericht des Evangelischen Hilfskomitees für Deutsche Seeleute in Antwerpen für das Jahr 1912*. Dit citaat is een vertaling uit het Duits.
- 33 Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, *Bericht über das 75. Schuljahr der Allgemeinen Deutschen Schule zu Antwerpen*. Dit citaat is een vertaling uit het Duits.
- 34 Wilhelm THUN, *Werden und Wachsen [...]*, p. 108.
- 35 Rijksarchief Beveren-Waas, Sekwester wo 1 Antwerpen PK, Bestanddeel 1157, opgave van de publieke fondsen van de Verein für Deutsche Seeleute.
- 36 Rijksarchief Beveren-Waas, Sekwester wo 1 Antwerpen PK, Bestanddeel 390, Brief van *le Collège des Bourgmestre et Echevins* van Antwerpen aan *monsieur Emile Jacquain, sequestre de la Deutsche Bank*.
- 37 Wilhelm THUN, *Werden und Wachsen [...]*, pp. 108-109.